

रत्नावली नाटकामा छन्दविधान

रमेश घिमिरे, विद्यावारिधि

सहप्राध्यापक

साहित्य विभाग

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

ghimiramesh71@gmail.com

Rhyme Scheme in Short Play, *Ratnaawali*

- by Dr. Ramesh Ghimire

The article attempts to study the rhyme scheme used in *Ratnaawali*, short play by Sanskrit playwright Harsavardhana. In this short play, fifteen different rhymes are used. The study concludes that the use of multi-rhyming is the main feature of the play.

लेखसार

संस्कृत नाटककार हर्षवर्धनरचित रत्नावली नाटकामा जम्मा पन्ध्रवटा छन्दको प्रयोग भएको छ । तीमध्ये अनुष्टुप् आठ अक्षरात्मक छन्द हो भने उपजाति (उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा), शालिनी, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलक, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडित र स्रग्धरा गरी जम्मा दशवटा छन्द चाहिँ समपादात्मक वार्णिक छन्दअन्तर्गत पर्दछन् । यसै गरी पुष्पिताग्रा विषमपादात्मक वार्णिक छन्द हो । आर्या छन्द संस्कृत परम्परामा प्रसिद्ध मात्रिक छन्द हो । गाथा र द्विपदी गीति छन्द प्राकृत काव्यपरम्परामा लोकप्रिय बनेका छन्द हुन् । छन्दवैविध्य यस नाटिकाको विशेषता बनेको छ । विषय र भावका कोणबाट पनि यस नाटकामा प्रयुक्त छन्दहरूले शास्त्रीय निर्देशनलाई सामान्यतया अनुपालन गरेकै देखिन्छ । संस्कृत नाट्यसाहित्यमा यति र यसरी यस्ता शास्त्रीय छन्दको प्रयोग हुनुपर्छ भनेर शास्त्रीय विधान नदेखिए पनि छन्दप्रयोग शिष्टपरम्परासिद्ध रहेको छ । तदनुसार यस नाटकामा प्रयुक्त छन्दहरू काव्यसौन्दर्यका सिर्जनामा अनुकूल र सहायक रहेका छन् ।

शब्दकुञ्जिका - द्विपदी, नाटिका, विषमपादात्मक, शिष्टपरम्परा, समपादात्मक ।

विषय परिचय

हर्षवर्धन प्राचीन भारतीय एक सम्राट् थिए । उनी महान् कवि पनि थिए । उनले रचना गरेका तीन नाट्यकृतिहरू प्रियदर्शिका, रत्नावली र नागानन्दलाई संस्कृत साहित्यका इतिहासमा निकै महत्त्वका दृष्टिले हेरिन्छ । यीमध्ये प्रियदर्शिका र रत्नावली नाटिका हुन् भने नागानन्द चाहिँ नाटक हो । रत्नावली नाटिका नाट्यशिल्पको भरपुर प्रयोग भएको भनी काव्यशास्त्री तथा समालोचकहरूले प्रशंसा गरेको कृति हो । यस नाटकामा सैद्धान्तिक अङ्गहरूको व्यापक प्रयोग छ साथै काव्यसौन्दर्यका दृष्टिले पनि यो निकै उल्लेखनीय छ । प्राचीन संस्कृत नाटकनाटकामा पद्यको प्रयोग हुने गर्थ्यो । यस नाटकामा पनि पद्यको प्रयोग छ । त्यसैले तत्तत् पद्यमा प्रयुक्त छन्दसौन्दर्य स्वभावतः विवेचनीय विषय बन्दछ । रत्नावली नाटिकाको छन्दसौन्दर्यलाई पर्गेल्नु नै यस आलेखको मुख्य विषय हो ।

समस्याकथन

यस अध्ययनको आधारभित्तिका रूपमा निम्नाङ्कित समस्या रहेका छन् -

क. रत्नावली नाटकामा के कस्ता छन्दको प्रयोग छ ?

ख. छन्दप्रयोग कसरी भएको छ ?

उद्देश्य

रत्नावली नाटकामा प्रयुक्त छन्दको सौन्दर्यमा केन्द्रित यस अध्ययनले निम्नाङ्कित उद्देश्य लिएको छ

क. रत्नावली नाटिकाका छन्दहरू पर्गेल्नु,

ख. रत्नावली नाटिकाका छन्दबाट सिर्जित मूल्यको आकलन गर्नु ।

सीमाङ्कन

काव्य सौन्दर्यका रूपमा रस, गुण, अलङ्कार आदि तत्त्व प्रसिद्ध छन् । पद्य काव्यमा छन्द पनि एक संरचना सौन्दर्य हो । अन्य काव्यसौन्दर्यतर्फ नलागी केवल छन्दसौन्दर्यको मात्र अध्ययन गर्नु यसको सीमा हो ।

पूर्वकार्य समीक्षा

परमेश्वरदीन पाण्डेयको 'सुधा' नामक संस्कृत-हिन्दी व्याख्या एवम् रामचन्द्र मिश्रको 'प्रकाश' नामक संस्कृत-हिन्दी व्याख्या जस्ता टीका/व्याख्या ग्रन्थहरूमा तत् तत् पद्यका व्याख्याका अवसरमा त्यहाँ प्रयुक्त छन्दका बारेमा थोरैतिना सङ्केत गरिदिएको देखिन्छ । यस्तै रामजी उपाध्यायद्वारा रचित समालोचनात्मक ग्रन्थ 'प्राचीन संस्कृत नाटक'मा पनि प्रसङ्गात् रत्नावली

नाटिकामा प्रयोग भएका छन्दका विषयमा केही उल्लेख भएको पाइन्छ । यस्ता अध्ययनहरू केवल प्रसङ्गानुस्यूत हुन्, नाटिकाको छन्दविधानलाई नै केन्द्रीय विवेच्य वस्तु बनाइएका अध्ययन होइनन् । माथिकामध्ये टीका/व्याख्या ग्रन्थहरूमा यस नाटिकाको छन्दविधानका सन्दर्भमा स्वल्पसङ्केत मात्र पाइन्छ, भने रामजी उपाध्यायको अध्ययन त्रुटिपूर्ण रहेको देखिन्छ । त्यसैले यस नाटिकाका छन्दविधानमै केन्द्रित बनी गरिएका प्रस्तुत अध्ययनमा उक्त अध्ययनले आफूभित्र समेट्न नसकेकाका विषयलाई यथासम्भव साङ्गोपाङ्ग र विस्तृत विवेचनाका साथ समावेश गरिएको छ ।

औचित्य

रत्नावली नाटिकाको छन्दसौन्दर्यलाई नै पृथक् विषय बनाई अध्ययन गरेको यसपूर्व देखिंदैन । यस नाटिकालाई विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा पाठ्यक्रममा राखिएकाले अध्यापक तथा विद्यार्थी एवम् त्यस अतिरिक्त अन्वेषक र जिज्ञासुहरूका लागि पनि यो आलेख/यो अध्ययन उपयोगी हुने भएकाले यसको आवश्यकता/औचित्य स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

सैद्धान्तिक आधार

प्राच्य छन्दशास्त्रीय सिद्धान्त नै यस आलेखको सैद्धान्तिक आधार हो ।

शोधविधि र सामग्री

रत्नावली नाटिकाको मूल पाठ र छन्दशास्त्रीय मूल ग्रन्थलाई यस आलेखका तयारीमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ भने रत्नावली नाटिका सम्बन्धी टीका, समीक्षा एवम् छन्दशास्त्रीय विश्लेषणका कतिपय हिन्दी तथा नेपालीका समीक्षात्मक ग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यसमा विषयगत विमर्श गर्दा गुणात्मक र परिमाणात्मक ढाँचालाई आत्मसात् गरिएको छ । त्यस्तै आवश्यकता र प्रसङ्गवश आगमनात्मक र निगमनात्मक दुवै विधिलाई उपयोग गरी विषय विश्लेषण गरिएको छ ।

विषय विश्लेषण

छन्दतत्त्व

छन्द लय हो । व्यापन अर्थको छद्दि धातु र आह्लादन अर्थको चदि धातुबाट छन्द शब्दको निर्माण हुन्छ । छद्दि धातुबाट निष्पन्न छन्द शब्दले लयात्मक भङ्कारद्वारा वाङ्मय जगत्लाई व्याप्त गर्नु भन्ने र चदि धातुबाट निष्पन्न छन्द शब्दले तल्लयताको सिर्जना गर्दै श्रोताका हृदयमा आह्लाद पैदा गर्नु भन्ने अर्थ दिन्छ । छन्द शब्द यी दुवै अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ । वाङ्मय जगत्मा छन्दतत्त्वको

महत्ता वैदिक कालदेखि नै स्थापित देखिन्छ । पाणिनीय शिक्षाअनुसार वेदका छ अङ्गमध्ये छन्दलाई चरण/पाउ मानेको छ । वैदिक वाङ्मयमा जसरी छन्दको महत्ता स्थापित छ, त्यसरी नै लौकिक वाङ्मयमा पनि त्यो महत्ता अक्षुण्ण रहेको देखिन्छ । (घिमिरे., २०७५ : ८१)

छन्दरहित वाङ्मयस्वरूपलाई गद्य र छन्दोबद्ध वाङ्मयस्वरूपलाई पद्य भनिन्छ । छन्दका चार पाउबाट एउटा पद्य बन्दछ । त्यसैले पद्य काव्यको आधारभूमि भनेको छन्द नै हो ।

छन्दलाई विभिन्न दृष्टिले वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । मूलतः वैदिक वाङ्मयमा प्रचलित छन्दलाई वैदिक छन्द र लौकिक वाङ्मयमा प्रचलित लौकिक छन्द । लौकिक छन्द पनि वार्षिक र मात्रिक गरी दुई खालको हुन्छ । प्रतिपाउ अक्षरको सङ्ख्या र लघुगुरुका क्रमको नियम भएको छन्द वार्षिक हो भने मात्रिका सङ्ख्याको गणना हुने छन्द मात्रिक हो । वार्षिक छन्दलाई वर्णवृत्त र मात्रिक छन्दलाई जाति भन्ने नाउँले पनि चिन्ने गरिन्छ । शालिनीजस्ता अनेक छन्दहरू वार्षिक अर्थात् वर्णवृत्तान्तर्गत पर्दछन् भने आर्याजस्ता छन्दहरू मात्रिक अर्थात् जातिवृत्त अन्तर्गत पर्दछन् । यसैगरी वार्षिक छन्दका पनि समपाद, विषमपाद र अर्धसमपाद गरी तीन भेद छन् । जसका चार पाउ समान हुन्छन्, त्यस छन्दलाई समपाद भनिन्छ । जसका प्रथम पाउ र तृतीय पाउ समान छन् तथा द्वितीय र चतुर्थ पाउ पनि समान छन्, त्यसलाई अर्ध समपाद भनिन्छ । यसै गरी चारै पाउ एकअर्कामा भिन्न छन् भने त्यसलाई विषमपाद भनिन्छ । (घिमिरे, २०७५ : पृ. ८१-८२)

समपादवृत्तको विभाजन

समपाद वृत्तलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्ने गरिन्छ । एक अक्षरको एकपाउ भएका श्री जस्ता छन्दलाई उक्था, दुई अक्षरात्मक पाउका छन्दलाई अत्युक्था, तीन अक्षरात्मक पाउ भएका नारी जस्ता छन्दलाई मध्यमा, चार प्रतिष्ठा, पाँच सुप्रतिष्ठा, छ गायत्री, सात उष्णिक, आठ अनुष्टुप्, नौ बृहती, दश पङ्क्ति, एघार त्रिष्टुप्, बाह्र जगती, तेह्र अतिजगती, चौध शर्करी, पन्द्र अतिशर्करी, सोह्र अष्टि, सत्र अत्यष्टि, अठार धृति, उन्नाइस अतिधृति, बीस कृति, एक्काइस प्रकृति, बाइस आकृति, तेइस विकृति, चौबीस संस्कृति, पच्चीस अतिकृति, छब्बीस उत्कृति । यसरी एकाक्षरीदेखि छब्बीस अक्षरीसम्मका समपाद वृत्तलाई साधारण वार्षिक छन्द भनिन्छ भने २६ भन्दा बेसी अक्षरवाला वार्षिक छन्दलाई दण्डक भन्ने गरिन्छ । दण्डक पनि धेरै प्रकारका हुन्छन् । (छन्दोमञ्जरी, १/१५-१८)

छन्दप्रयोगको विधान

समस्त वाङ्मयजगत्लाई शास्त्र, काव्य, शास्त्रकाव्य र काव्यशास्त्र गरी चार भागमा बाँडेर तिनमा छन्दको प्रयोग कस्तो हुनुपर्छ भनी काव्यशास्त्री क्षेमेन्द्रले आफ्ना अभिमतहरू प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यका सबै अङ्गका लक्षण प्रस्तुत भएको वाङ्मयस्वरूपलाई शास्त्र भनिन्छ, भने अलङ्कारयुक्त विशिष्ट शब्दार्थका साहित्यलाई काव्य भनिन्छ, एवम् धर्म, अर्थ, काम र मोक्षसम्बन्धी कल्याणकारी विभिन्न उपदेश गरिएको वाङ्मयस्वरूपलाई शास्त्रकाव्य भनिन्छ साथै खास शास्त्रको ज्ञान गराउन रचिएको भट्टिकाव्य आदिलाई काव्यशास्त्र भनिन्छ (सुवृत्तितिलकम्, ३/२-४) । यीमध्ये सबैलाई सुबोध्य होस् भन्ने हेतुले अर्थ सुस्पष्ट हुने गरी शास्त्रमा प्रयत्नपूर्वक अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ (सुवृत्तितिलकम्, ३/६) । शास्त्रकाव्यमा लामालामा छन्दहरूको प्रयोग उपयुक्त हुँदैन एवम् काव्यशास्त्रमा रसानुकूल छन्दहरूको प्रयोग वाञ्छनीय हुन्छ (सुवृत्तितिलकम्, ३/८)।

वाङ्मयका उपर्युक्त चार भेदमध्ये काव्यमा चाहिँ छन्दका भेदोपभेदहरूको प्रयोग वर्ण्य विषय र रसको अनुकूल हुने गरी गर्नुपर्दछ भनी छन्दशास्त्रीय सन्दर्भमा क्षेमेन्द्रले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले भनेका छन् -

काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च ।

कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित् ॥ (सुवृत्तितिलकम्, ३/७)

अर्थात् शास्त्र, काव्य, शास्त्रकाव्य र काव्यशास्त्रका जानिफकारहरूले सबै छन्दहरूको प्रयोग रस र वर्ण्य विषयअनुसार गर्नुपर्दछ ।

छन्दको उपयोगिता

प्रबन्धः ससुतरां भाति यथास्थानं निवेशितैः

निर्दोषैर्गुणसंयुक्तैः सुवृत्तैर्मौक्तिकैरिव । (सुवृत्तितिलकम्, ३/१)

जसरी अर्थात् दोषरहित तथा सूत्रगुम्फित वर्तुलाकार मोतीका हार यथोचित स्थानमा परिरहँदा शोभाकारक हुन्छ, त्यसरी नै निर्दोष गुणवान् सुन्दर छन्दको यथास्थान प्रयोगले प्रबन्ध अत्यन्त शोभायमान हुन्छ, सुन्दर हुन्छ । क्षेमेन्द्रका यस अभिव्यक्तिले छन्दको सौन्दर्यमूलक महत्तालाई स्पष्ट पारेको छ । वास्तवमा छन्दले काव्यमा सरसता पैदा गर्छ, लालित्य जन्माउँछ, प्रवाहमयताको सिर्जना गर्छ, रोचकता बढाउँछ र मधुरता प्रवाहित गर्छ । विषयस्मरणलाई छन्दले सरल बनाउँछ । मानवहृदयमा भावोद्वेलनद्वारा प्रभाकउत्पादन गर्न छन्दले सहयोग गर्छ । भावानुमूल सौन्दर्यका निर्माणमा छन्द धेरै सहयोगी हुन्छ ।

नाट्यकृतिमा छन्दविधान

नाट्यकृति अर्थात् रूपक-उपरूपकमा महाकाव्यजस्ता प्रबन्धमा भैं कुनै खास छन्दसम्बन्धी शास्त्रीय विधान छैन । तर प्रयोग परम्परामा नाटक तथा नाटकामा छन्दले उच्च स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ । कालिदास होउन् वा भास, भवभूति होउन् वा श्रीहर्ष ; ती ती रचनाकारका कृतिहरूमा भरमार पद्यको प्रयोग रहेको छ ।

नाट्यकृतिमा कथावस्तुको मागअनुसार छन्दको अर्थात् पद्यको प्रयोग हुने गर्छ । यस्ता नाट्य कृतिहरूमा खास गरी प्राकृतिक वस्तुको चित्रणका सन्दर्भमा पर्वत, नदी, सूक्ष्म अनुभूतिको अभिव्यक्तिका लागि छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । (त्रिपाठी, १९९८ : पृ. १९६)

रत्नावलीमा छन्द

रत्नावली नाटकामा जम्मा पन्ध्रवटा छन्दको प्रयोग भएको छ - अनुष्टुप्, उपजाति (उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा), शालिनी, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलक, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, पुष्पिताग्रा, आर्या, गाथा र द्विपदी गीति छन्द । क्रमशः यी छन्दको सैद्धान्तिक परिचय सहित रत्नावलीमा यिनका प्रयोगको स्थितिलाई केलाऔं ।

अनुष्टुप् - अनुष्टुप् एक छन्दवर्ग पनि हो र त्यही छन्दवर्गभित्रको एक छन्दविशेष पनि हो । अनुष्टुप् नाउँका छन्दवर्गअन्तर्गत प्रतिपाउ आठ अक्षर भएका चित्रपदा, माणवक, विद्युन्माला, समानिका, प्रमाणिका, गजगति, हंसरुत, नाराचिका आदि छन्दहरू पर्दछन् । प्रतिपाउ आठै अक्षरको हुने हुनाले 'अनुष्टुप्' नाउँको छन्दविशेष पनि यसै वर्गअन्तर्गत आउँछ । अनुष्टुपलाई 'श्लोक' पनि भन्ने गरिन्छ । 'श्लोक' शब्द 'पद्य' शब्दको पर्यायवाची शब्दका रूपमा समेत प्रयोग गर्ने व्यावहारिक चलन देखिन्छ । यो चाहिँ प्रसङ्गबाट बुझ्नुपर्ने हुन्छ । छन्दविशेषका रूपमा अनुष्टुप्को शास्त्रीय लक्षण कालिदासले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -

श्लोके षष्ठं गुरुर्ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ (श्रुतबोधः, ६)

(अर्थात् अनुष्टुप्का प्रत्येक पाउको छैटौँ अक्षर गुरु र पाँचौँ अक्षर लघु हुन्छन् साथै द्वितीय र चतुर्थ पाउको सातौँ अक्षर लघु तथा प्रथम र तृतीय पाउको सातौँ अक्षर गुरु हुन्छन् ।)

ठ्याक्कै यही मान्यता क्षेमेन्द्रको पनि रहेको छ । उनी भन्छन् -

पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ (सुवृत्तितिलकम्, १/१४)

कालिदास र क्षेमेन्द्रको अनुष्टुप्सम्बन्धी शास्त्रीय मान्यता समान छ र यो नै चलनचल्तीमा पनि छ तर शास्त्रीय रूपमै छन्दोमञ्जरीका रचनाकार गङ्गादासद्वारा प्रस्तुत अनुष्टुप्को लक्षण अलिक फरक खालको छ । जस्तै :

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठं च जानीयात् शेषेष्वनियमो मतः ॥ (छन्दोमञ्जरी, ५/७)

(अर्थात् अनुष्टुप् नामले प्रख्यात जुन छन्द छ; त्यसका सबै पाउका पाँचौं वर्ण लघु हुन्छन् एवम् दोस्रो र चौथो पाउका सातौं वर्ण लघु तथा छैटौं वर्ण गुरु हुन्छन् । अरू वर्णमा कुनै नियम छैन।)

यसरी हेर्दा कालिदास र क्षेमेन्द्रले अनुष्टुप्का सबै पाउको छैटौं वर्ण गुरु हुनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ भने गङ्गादासले चाहिँ दोस्रो र चौथो पाउको छैटौं वर्ण गुरु हुनुपर्ने तर प्रथम र तृतीय पाउको छैटौं वर्णका विषयमा कुनै खास नियम नभएकाले गुरु वा लघु, जे भए पनि हुने भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ ।

यस्तो शास्त्रीय नियम भए पनि सहज श्रव्यता छ भने उक्त नियममा केही तलमाथि परे पनि अनुष्टुपलाई क्षति गर्दैन भन्ने मान्यता क्षेमेन्द्रले राखेका छन् । उनको भनाइ छ - “तत्र लक्ष्यानुसारेण श्रव्यतायाः प्रधानता” (सुवृत्तितिलकम्, १/१५) ।

प्रस्तुत नाटिका ‘रत्नावली’मा जम्मा नौ पद्यमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ । एउटा पद्य उद्धृत गरी हेरौं : श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कृतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः ॥ (रत्नावली, २/१८)

शालिनी - मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । (छन्दोमञ्जरी, २/११/५)

(अर्थात् मगण, दुइटा तगण र दुइटा गुरुबाट शालिनी छन्द बन्दछ जसमा क्रमशः चार र सात अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार शालिनीका प्रत्येक पाउमा एघार अक्षर हुन्छन् । ‘म-त-त-ग-ग’ बाट यसको पादसंरचना हुन्छ । यस छन्दमा प्रत्येक पाउमा क्रमशः चार र सात अक्षरमा अर्थात् चौथो र एघारौं अक्षरमा यति हुन्छ । शालिनी एकादशाक्षरात्मक त्रिष्टुप् वर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटकामा एउटामात्र पद्यमा भएको छ । जस्तै :

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेभ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि

स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ (रत्नावली, १/७)

उपजाति- अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादावदीयावुपजातयस्ताः ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ (छन्दोमञ्जरी, २/११/३)

(अर्थात् प्रसङ्गप्राप्त उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्रा छन्दका पाउहरू एउटै पद्यमा मिसिएर आएमा त्यस्ता छन्दलाई उपजाति भनिन्छ । यसरी नै उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्राभन्दा बाहेक अन्य दुई छन्दको मिश्रण भएमा पनि उपजाति नै हुन्छ ।)

उपजाति छन्दका उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणबाट यो कुनै स्वतन्त्र छन्द होइन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । वास्तवमा दुई छन्दको मिश्रण एउटै पद्यमा भएको छ भने त्यसलाई उपजाति भनिन्छ । उपजाति हुन जुनसुकै दुई छन्द भएर मात्र पनि पुग्दैन । सजातीय वार्षिक छन्दको मिश्रणले मात्र उपजाति बन्दछ । प्रयोगपरम्परामा विशेष गरी इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति तथा वंशस्थ र इन्द्रवंशाको उपजाति देखिएको छ । इन्द्रवज्रा छन्दमा 'त-त-ज-ग-ग' को पादसंरचना हुन्छ भने उपेन्द्रवज्राका पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'ज-त-ज-ग-ग' । यी दुवै छन्द एक पाउमा एघार अक्षर हुने त्रिष्टुप् वर्गमा पर्दछन् । त्यसैले इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति पनि त्रिष्टुप् वर्गकै छन्द हो । तर इन्द्रवंशा र वंशस्थ छन्द जगती वर्गमा पर्ने भएकाले यिनको उपजाति पनि जगती वर्गकै छन्दान्तर्गत पर्दछ ।

यस नाटकामा चाहिँ इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति रहेको छ । यस छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटिकाका एउटामात्र पद्यमा भएको देखिन्छ । जस्तै :

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्

किं शोषमायासि मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ (रत्नावली, २/१५)

प्रहर्षिणी - त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । (छन्दोमञ्जरी, २/१३/१)

(अर्थात् मगण, नगण, जगण, रगण र अन्त्यमा एक गुरु वर्ण भएमा प्रहर्षिणी छन्द हुन्छ जसमा तीन र दश अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

प्रहर्षिणी छन्दको उपर्युक्त लक्षणअनुसार 'म-न-ज-र-ग' को संरचनामा यसको एक पाउ बन्छ । यस छन्दका प्रत्येक पाउका क्रमशः तृतीय र दशम अक्षरमा यति हुन्छ । यसरी हेर्दा यो तेह्र अक्षरात्मक अतिजगती वर्गीय समपाद छन्दका रूपमा देखा पर्दछ । यसलाई मयूरपिच्छ भन्ने नामबाट पनि चिनिन्छ (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८०) । रत्नावली नाटकामा एकमात्र पद्यमा प्रहर्षिणी छन्द रहेको छ । जस्तै :

दुर्बारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
 कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
 तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
 धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ (रत्नावली, २/८)

वसन्ततिलक - ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । (छन्दोमञ्जरी, २/१४/२)

(अर्थात् तगण, भगण, जगण, जगण र अन्त्यमा दुइटा गुरु वर्ण भएमा वसन्ततिलक छन्द हुन्छ ।)

वसन्ततिलकको उक्त लक्षणअनुसार 'त-भ-ज-ज-ग-ग' बाट यसको पादसंरचना हुन्छ । यसका प्रत्येक पाउमा चौध अक्षर हुन्छन् । यो शर्करीवर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दका सिंहोन्नता, उद्धर्षिणी, मधुमाधवी, सुन्दरी, उन्मुखी जस्ता अनेक नाम छन् (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८५) । रत्नावली नाटकामा यस छन्दको प्रयोग जम्मा नौ पद्यमा भएको छ । उदाहरणका रूपमा एउटा पद्यलाई उद्धृत गरौं :

दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
 स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रूक्षभावम् ।
 त्यक्त्वा त्वरां ब्रज पदस्खलितैरयं ते
 खेदं करिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ (रत्नावली, २/१७)

मालिनी - ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । (छन्दोमञ्जरी, २/१५/४)

(अर्थात् नगण, नगण, मगण, यगण, यगण भएमा मालिनी छन्द हुन्छ जसमा आठ र सात अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

मालिनी छन्दका उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणबमोजिम यसको पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'न-न-म-य-य' । यसका प्रत्येक पाउमा क्रमशः आठौं र सातौं अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यसरी मालिनी प्रत्येक पाउमा पन्ध्र अक्षर हुने अतिशर्करी वर्गको समपाद छन्द हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस छन्दलाई

इन्दुमुखी भन्ने नामले पनि चिनिन्छ (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८८) । यस छन्दका पद्यको सङ्ख्या रत्नावली नाटकामा तीन मात्र छ । एउटा पद्य उद्धृत गरी उदाहरण प्रस्तुत गरौं :

विरम विरम बह्ने ! मुञ्च धूमानुबन्धं

प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रबालम् ।

विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोसि ॥ (रत्नावली, ४/१६)

शिखरिणी - रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । (छन्दोमञ्जरी, २/१७/१)

(अर्थात् छ र बाह्र अक्षरमा विराम तथा क्रमशः यगण, मगण, नगण, सगण, भगण, एक लघु र एक गुरु वर्ण भएमा शिखरिणी छन्द हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार शिखरिणी छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'य-म-न-स-भ-ल-ग' । यस छन्दमा प्रत्येक पाउका क्रमशः छ र एघार अक्षरमा अर्थात् छैटौं र सत्रौं अक्षरमा यति हुन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि यो प्रत्येक पाउमा सत्र अक्षर हुने 'अत्यष्टि' वर्गको समपाद छन्द हो । रत्नावली नाटकामा जम्मा छोटो पद्यमा यस छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि एक पद्य उद्धृत गरौं :

पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात् कामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ।

उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं

तमःसङ्घातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ (रत्नावली, ३/७)

पृथ्वी - जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । (छन्दोमञ्जरी, २/१७/२)

(अर्थात् जगण, सगण, जगण, सगण, यगण र लघु वर्ण भएमा पृथ्वी छन्द हुन्छ जसमा क्रमशः आठ र नौ अक्षरमा यति हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार पृथ्वी छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'ज-स-ज-स-य-ल-ग' । यस छन्दका प्रतिपाद आठ र नौ अक्षरमा अर्थात् आठौं र सत्रौं अक्षरमा यति हुन्छ । पृथ्वी प्रतिपाद सत्र अक्षर हुने अत्यष्टिजातीय समपाद छन्द हो । विलम्बितगति यस छन्दको अर्को नाउँ हो (मिश्र, २०६३ : पृ. ३९५) । रत्नावली नाटकामा पृथ्वी छन्दका दुई पद्य छन् । उदाहरणका रूपमा एउटा पद्य हेरौं :

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्वषशु-
चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा
विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ (रत्नावली, २/१६)

हरिणी - नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । (छन्दोमञ्जरी, २/१७/५)

(अर्थात् नगण, सगण, मगण, रगण, सगण तथा अन्त्यमा एक लघु र एक गुरु वर्ण भएमा त्यसलाई हरिणी छन्द मानिएको छ जसमा क्रमशः छ, चार र बाह्र अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

यो हरिणी छन्दको शास्त्रीय लक्षण हो जसअनुसार यसको पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'न-स-म-र-स-ल-ग' । यस छन्दमा क्रमशः छ, चार र सात अक्षरमा अर्थात् छैटौं, दशौं र सत्रौं अक्षरमा यति हुन्छ । हरिणी छन्द पनि प्रतिपाद सत्र अक्षर भएको अत्यष्टिजातीय समपाद छन्दभित्र पर्दछ । यो छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटकामा एउटा मात्र पद्यमा भएको छ । उदाहरणका रूपमा एक पद्यलाई हेरौं :

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्कता
घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
रमयतितरां सङ्केतस्था तथा हि कामिनी ॥ (रत्नावली, ३/९)

शार्दूलविक्रीडित - सूर्याश्वैर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । (छन्दोमञ्जरी, २/१९/३)

(अर्थात् यदि मगण, सगण, तगण, तगण र अन्त्यमा गुरु वर्ण एवम् क्रमशः सात र बाह्र अक्षरमा विराम भएमा शार्दूलविक्रीडित छन्द हुन्छ ।)

यस शास्त्रीय लक्षणबमोजिम शार्दूलविक्रीडित छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'म-स-ज-स-त-त-ग' । यस छन्दका प्रत्येक पाउमा क्रमशः एघार र सात अक्षरमा अर्थात् एघारौं र उन्नाइसौं अक्षरमा यति हुन्छ । यो प्रतिपाद उन्नाइस अक्षर हुने अतिधृतिवर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दको अर्को नाउँ हो - शार्दूलसङ्क (मिश्र, २०६३ : पृ. ४०१) । शार्दूलविक्रीडित छन्दका पद्यहरू रत्नावली नाटकामा जम्मा चौबिसओटा छन् जसमध्ये एक पद्यलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरौं :

कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रीवलीतरङ्गविषमे निःष्पन्दतामागता
मे दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ (रत्नावली, २/११)

स्रग्धरा - म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । (छन्दोमञ्जरी, २/२१/१)

(अर्थात् क्रमशः मगण, रगण, भगण, नगण, यगण, यगण, यगण भएमा स्रग्धरा छन्द हुन्छ जसमा प्रत्येक सात अक्षरमा तीनपटक विराम हुन्छ ।)

छन्दशास्त्रीय उपर्युक्त लक्षणअनुसार यसका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'म-र-भ-न-य-य' । यस छन्दका क्रमशः सात, सात, सात अक्षरमा अर्थात् सातौं, चौधौं र एक्काइसौं अक्षरमा यति हुन्छ । स्रग्धरा प्रतिपाउ एक्काइस अक्षर हुने प्रकृतिजातीय समपाद छन्द हो । रत्नावली नाटकामा जम्मा नौ पद्यमा स्रग्धरा छन्दको प्रयोग भएको छ। उदाहरणका रूपमा एक पद्य उद्धृत गरौं :

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशिशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।

आकर्ण्यशोकपादाहतिषु च रसितं निर्भरं नूपुराणां

भङ्गारस्यानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते भृङ्गसार्थैः ॥ (रत्नावली, १/१८)

पुष्पिताग्रा - अयुजि नयुगरेफतो यकारो

युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । (छन्दोमञ्जरी, ३/५)

(अर्थात् विजोडी पाउमा क्रमशः नगण, नगण, रगण र यगण तथा जोडी पाउमा नगण, जगण, जगण, रगण र गुरु वर्ण भएमा पुष्पिताग्रा छन्द हुन्छ ।)

यस शास्त्रीय लक्षणअनुसार पुष्पिताग्राका प्रथम र तृतीय पाउ समान हुन्छन् एवम् द्वितीय र चतुर्थ पाउ पनि समान हुन्छन् । यसका प्रथम र तृतीय पाउका संरचनाको स्वरूप - 'न-न-र-य' हुन्छ भने द्वितीय र चतुर्थ पाउका संरचनाको स्वरूप - 'न-ज-ज-र-ग' हुन्छ । यो अर्धसमपाद वार्षिक छन्द हो । यसका यस छन्दका पद्यहरू रत्नावली नाटकामा जम्मा तीनओटा मात्र छन् । उदाहरणका लागि एउटा पद्य उद्धृत गरौं :

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो दिजवृषभा निरूपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ (रत्नावली, १/४)

आर्या - यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ (श्रुतबोध, ४)

(अर्थात् जुन छन्दका पहिलो र तेस्रो पाउमा बाह्र मात्रा, दोस्रो पाउमा अठार मात्रा र चौथो पाउमा पन्ध्र मात्रा हुन्छन्, त्यो नै आर्या हो ।)

आर्या छन्द मात्रिक छन्द हो । यो विषमपाद छन्द हो । उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार यस छन्दका चार पाउमध्ये पहिलो र तेस्रो पाउमा बाह्र बाह्र मात्रा हुन्छन् भने दोस्रो पाउमा अठार मात्रा र चतुर्थ पाउमा पन्ध्र मात्रा हुन्छन् । यस रत्नावली नाटकामा जम्मा नौ पद्यहरूमा आर्या छन्दको प्रयोग भएको छ । एउटा उदाहरण हेरौं :

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयञ्चित्रगता राजहंसीव ॥ (रत्नावली, २/९)

द्विपदी - द्विपदी गीतिछन्द हो । अर्थात् यो गीतिविशेष हो । यसको लक्षण यसरी गरिएको पाइन्छ - भवेद् द्विपादिका गीतिर्भरतेन प्रकीर्तिता ।

युक्ता चतुर्भिश्चरणैस्त्रयोदशकलात्मकैः ॥ (मिश्र, २०१० : पृ. २७)

(अर्थात् द्विपादिका गीतिका विषयमा भरतले उल्लेख गरेका छन् । यो चार चरण र तह्र कलाले युक्त हुन्छ ।)

द्विपदीका पनि शुद्धा, खण्डा, मात्रा र सम्पूर्णा गरी चार प्रकारको हुन्छ । द्विपदीकरण नामक तालमा गाइने हुनाले यसलाई द्विपदी भनिएको हो । यहाँ उक्त चार भेदमध्ये खण्डानामक भेदको प्रयोग भएको छ । द्विपदीखण्डबाट निर्मित पद्यहरू यसमा केवल तीनवटा छन् । जस्तै :

इह पदमं महुमासो जणस्स हिअआइं कुणइ मिउलाई

पच्छा विद्धइ कामो लद्धप्पसरेहिं कुसुमबाणेहि ॥ (रत्नावली, १/१५)

गाथा - संस्कृतमा विद्यमान आर्या छन्द प्राकृतमा गाथा हुन पुगेको देखिन्छ (प्रसाद, २०२० : पृ. २६४) । यस गाथा छन्दको प्रयोग भएका पद्यहरू रत्नावली नाटकामा छवटा छन् । उदाहरणका लागि एउटा पद्यलाई हेरौं :

मज्ज पइण्णा एषा जं जं हिअएण इहसि संदट्ठम् ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पभावेण ॥ (रत्नावली, ४/९)

छन्द र विषय/भावको अन्तः सम्बन्ध

अनुष्टुप् छन्दबाट अनुराग, प्रकृति, नारीसौन्दर्य, कामभावना, आभूषण, विपद्-रक्षा र अग्निविपत्तिको वर्णन भएको छ । शालिनीमा राजनीति, कूटनीति, राजविषयक भाव, कर्तव्यनिर्वाह र

भयको वर्णन छ । उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्राका उपजातिमा नारी नखशिख वर्णन र शृङ्गारिक भावनाको वर्णन छ । प्रहर्षिणीमा सारिकाको अर्थात् प्रकृतिको र शृङ्गारिक भावको वर्णन छ । वसन्ततिलकामा राजाको सौन्दर्य र प्रभाव, काममहोत्सवको रङ्गीचङ्गी, नारीसौन्दर्य, अपराधप्रति राजाको शृङ्गारिक क्षमायाचना, अनुराग र शोकात्मक रति तथा अद्भुत दृश्यको वर्णन छ । यसमा पद्यभङ्ग पनि छ । मालिनीमा नारीसौन्दर्य, नखशिख, अनुराग, अग्निकाण्डका विपत्तिबाट रक्षाको वर्णन छ । शिखरिणीमा नखशिख, नारीसौन्दर्य, रत्यपराधप्रति अनुनय, अन्धकारमय प्रकृतिको वर्णन, रति तथा राजाका प्रभावहेतुक भय/सङ्कोचको वर्णन भएको छ । पृथ्वीमा नखशिख, नारीसौन्दर्य, अग्निविपद्बाट रक्षा जस्ता विषयहरू वर्णित छन् । हरिणीमा अनुराग र शृङ्गारिक कल्पना वर्णित छन् ।

स्रग्धरामा शिवका रौद्रस्वरूपको वर्णनका साथ मङ्गलाचरण, कौशाम्बीको काममहोत्सवमूलक रङ्गीन अवस्था, नारीसौन्दर्य, नारीनृत्य, सन्ध्या, वृक्ष-पुष्प-भृङ्गजस्ता प्राकृतिक वस्तुको वर्णन, बाँदरका उत्पातजन्य भय, युद्धोत्साह, ऐन्द्रजालिक चमत्कार अर्थात् अद्भुत दृश्य, अग्निकाण्डको भय, आशीर्वादात्मक भरतवाक्यजस्ता विषयको वर्णन देखिन्छ । पुष्पिताग्रामा आशीर्वादात्मक भावमय मङ्गलाचरण रहेको छ ।

निष्कर्ष र उपलब्धि

यस अध्ययनका निष्कर्षलाई निम्नानुसार बुँदाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- १ रूपक उपरूपकहरूमा छन्दप्रयोगको परम्परा चाहिँ छ तर यसरी र यतिउति भनेर कुनै शास्त्रीय विधान छैन ।
- २ यस नाटकामा रचनाकारले सबैभन्दा बढी रुचाएको छन्द शार्दूलविक्रीडित हो । यो छन्द जम्मा चौबिस पद्यमा प्रयुक्त छ । दोस्रोमा स्रग्धरा आउँछ, जसको प्रयोग जम्मा एघार पद्यमा रहेको छ । तेस्रोमा अनुष्टुप, वसन्ततिलक र आर्या छन्द पर्दछन् । नौ नौ पद्यमा यिनको प्रयोग देखिन्छ । चौथो नम्बरमा शिखरिणी र प्राकृत छन्द गाथा आउँछन् । यिनको प्रयोग छ छ पद्यमा भएको छ । पाँचौँमा तीन तीन पद्यमा प्रयुक्त मालिनी र द्विपदी गीति छन्द पर्दछन् । छैटौँ क्रममा पृथ्वी छन्द आउँछ, जुन जम्मा दुई पद्यमा प्रयुक्त छ । सातौँ क्रममा बाँकी छन्दहरू शालिनी, उपजाति, प्रहर्षिणी, हरिणी र पुष्पिताग्रा आउँछन्; यी पाँचै छन्दहरूको प्रयोग एक एक पद्यमा भएको छ । यस नाटकामा वार्षिक र मात्रिक दुवै प्रकारका छन्दको प्रयोग छ । वार्षिकअन्तर्गत

समपाद र अर्धसमपाद छन्द रहेका छन् भने मात्रिकान्तर्गत संस्कृतको आर्या र प्राकृतका द्विपदी गीति र गाथा छन्दको प्रयोग छ ।

- ३ छन्दाधृत विषयविभागका दृष्टिले जुन शास्त्रीय विधान छ, त्यो विज्ञानसम्मत छ तथापि सबै छन्दमा त्यो लागू हुन नसक्ने देखिन्छ । यस नाटकामा प्रयुक्त पुष्पिताग्रावाहेक प्रायशः सबै छन्दमा नारीसौन्दर्य र अनुरागात्मक भावको वर्णन देखिन्छ । यसमा छन्दमार्फत् अनुराग, प्रकृति, नारीसौन्दर्य, कामभावना, आभूषण, विपद्-रक्षा, अग्निविपत्ति, राजनीति, कूटनीति, राजविषयक भाव, कर्तव्यनिर्वाह, भय, नारी नखशिख, शृङ्गारिक भावना, सारिका अर्थात् प्रकृति, राजाको सौन्दर्य र प्रभाव, काममहोत्सवको रङ्गीचङ्गी, रति-अपराधप्रति राजाको शृङ्गारिक क्षमायाचना, अनुराग र शोकात्मक रति तथा अद्भुत दृश्य, अन्धकारमय प्रकृति, राजाका प्रभावहेतुक भय/सङ्कोच जस्ता विषयहरू वर्णित छन् ।
- ४ यस नाटकामा छन्दसम्बन्धी दोष खासै अनुभव हुँदैन ।
- ५ वसन्ततिलक छन्दका एक पद्यमा पद्यभङ्ग पनि गरिएको छ । यसको प्रचलन नेपाली भाषामा पनि आइपुगेको छ । समका नाटकहरूमा यस्तो देखिन्छ ।
- ६ समग्रमा भन्दा यस नाटकामा रहेको छन्दविधान काव्यिक सौन्दर्यका लागि अनुकूल र सहायक रहेको देखिन्छ ।

परिशिष्ट क - छन्दतालिका

क्रम	छन्द	अङ्क - १	अङ्क - २	अङ्क - ३	अङ्क - ४	जम्मा
१	अनुष्टुप्	२२	६, १०, १८	२, १६	४, १५, १८	९
२	शालिनी	७	×	×	×	१
३	उपजाति (उइ)	×	१५	×	×	१
४	प्रहर्षिणी	×	८	×	×	१
५	वसन्ततिलक	८, १२, २०	१७	६, १४	२, ३, १९	९
६	मालिनी	×	१४	१७	१६	३
७	शिखरिणी	×	१३, २०	४, ७, १५	१३	६
८	पृथ्वी	×	१६	×	१७	२
९	हरिणी	×	×	९	×	१
१०	शार्दूलविक्रीडित	१, २, ५, ९, ११, १७, २३,	३, ४, ५, ११, २१	१, ३, ११, १३, १८, १९	१, ६, १२, २०, २१	२४

		२५				
११	स्रग्धरा	३, १०, १६, १८	२	५, ८	५, ११, १४, २२	११
१२	पुष्पिताग्रा	४	×	×	×	१
१३	आर्या	६, १९, २१, २४	९, १२, १९	१०, १२	×	९
१४	द्विपदी गीति	१३, १४, १५	×	×	×	३
१५	गाथा	×	१, ७	×	७, ८, ९, १०	६
जम्मा		छन्द ८ : पद्य २५	छन्द ११ : पद्य २१	छन्द ८ : पद्य १९	छन्द ९ : पद्य २२	८७

सन्दर्भसामग्रीविवरण

कालिदासः (१९६८), *श्रुतबोधः* (प्र.सं.), क्षेमराज-श्रीकृष्णदास ।

क्षेमेन्द्रः (२०२५), *सुवृत्ततिलकम्* (प्र.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

गङ्गादासः (२०२६), *छन्दोमञ्जरी* (ष.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

घिमिरे, रमेश (२०७५), *मागधविजयमहाकाव्यस्य ससम्पादनं समीक्षणम्* (अप्रकाशित

विद्यावारिधि- शोधग्रन्थ), अनुसन्धान केन्द्र, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

त्रिपाठी, ब्रजभूषण (ई. १९९८), *भवभूति की काव्यभाषा का शैली (रीति) वैज्ञानिक*

अध्ययन, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

प्रसाद, शिवनन्दन (२०२०), *मात्रिक छन्दों का विकास* (प्र.सं.), राष्ट्रभाषा-परिषद् ।

मिश्र, रामचन्द्र (२०१०), *रत्नावली-नाटिकाको 'प्रकाश' संस्कृत टीका*, चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

मिश्र, श्रीकिशोर (२०६३), *छन्दशास्त्र का उद्भव एवं विस्तार*, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

श्रीहर्षदेवः (२०१०), *रत्नावली-नाटिका* (प्र.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।